

بررسی شناختی اصطلاحات پایه شطرنج در زبان روسی و فارسی

دکتر هادی بهارلو ©

عضو هیئت علمی گروه روسی دانشگاه تربیت مدرس،

تهران، ایران

baharloo@modares.ac.ir

صدیقه رهبر رستگار پورزنجان

دانشجوی کارشناسی ارشد گروه روسی دانشگاه تربیت مدرس

تهران، ایران

sedigheh.rahbar@modares.ac.ir

واژه‌های کلیدی: اصطلاحات شطرنج، اصطلاحات پایه، زبان‌شناسی پیکره‌ای.

امروزه روسیه یکی از کشورهای پیشرو در ورزش شطرنج است، در ایران نیز از دیرباز به شطرنج توجه شده است و حتی گاهی به‌عنوان یکی از کشورهای پیشرو در این زمینه شناخته می‌شود، وام‌گیری کلمه شطرنج از فارسی در برخی زبان‌های دیگر (از جمله روسی) می‌تواند گواه این مطلب باشد. این سطح از توجه به ورزش مزبور در این دو کشور به تقابل عمده زبان‌های روسی و فارسی در این حوزه انجامیده است. امروزه با توجه به پیشرفت‌های ورزشکاران روسیه در زمینه شطرنج، بسیاری از شطرنج‌بازان ایرانی به دنبال آشنایی با فنون و تکنیک‌های شطرنج‌بازان روس هستند. نخستین ابزار برای برقراری این ارتباط فرهنگ‌های لغت دوزبانه اصطلاحات شطرنج هستند که متأسفانه تاکنون به آن‌ها توجه نشده است، اما در قالب پایان‌نامه «تحلیل واژگانی-ساختاری اصطلاحات پایه‌ای شطرنج در زبان روسی و معادل‌های آن‌ها در زبان فارسی» در دانشگاه تربیت مدرس در دست انجام است.

یکی از گام‌های اصلی برای تدوین فرهنگ یادشده، معادل‌یابی اصطلاحات این حوزه از زبان روسی به فارسی است. برای دستیابی به این هدف، طی کردن مراحل زیر برای علمی‌تر شدن فرایند معادل‌یابی الزامی به نظر می‌رسد:

۱. تعیین اصطلاحات پایه شطرنج در زبان‌های روسی و فارسی؛

۲. تحلیل مفهومی مجموعه واژگانی در دو زبان برای تعیین دقیق مفهوم آن‌ها؛
۳. تحلیل ساختاری اصطلاحات یادشده در مجموعه واژگانی اصطلاحات شطرنج در زبان‌های روسی و فارسی و تعیین الویت‌های این مجموعه در دو زبان؛
۴. برابر نهادن معادل‌ها در دو زبان و ارائه معادل برای واژه‌های بدون معادل در یکی از دو زبان.
- در نخستین گام برای طی مراحل بالا نیاز است که پیکره پایه برای اصطلاحات شطرنج در هر دو زبان تشکیل شود. منظور از پیکره مجموعه نسبتاً بزرگی از متون الکترونیک است که به صورت حساب‌شده برچسب‌گذاری و دسته‌بندی شده‌اند و امکان بررسی‌های مختلف را به کاربر می‌دهند [مکنری ویلسون، ۲۰۰۱]. کمک به نیروی انسانی و کاهش خطا از دلایل مهم استفاده از رایانه است. کاربرد وسیعی که در حال حاضر در حوزه تحقیق و پژوهش، بسیار لازم و ضروری به نظر می‌رسد و مدتی است به آن توجه می‌شود، امکان استفاده از انبوه داده‌های متنی است. با استفاده از این امکان به جای استفاده محدود از داده‌های متنی یا صرف زمان و هزینه بسیار زیاد برای جمع‌آوری آن، با صرف زمان و هزینه اندک، از پیکره‌های موجود که داده‌های انبوه و آماده استفاده و استخراج اطلاعات هستند، استفاده می‌شود. بدین ترتیب محقق می‌تواند تمرکز اصلی خود را روی موضوع تحقیق قرار دهد و وقتش را صرف جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات نکند [کامیابی گل و دیگران، ۱۳۹۷: ۴]. وجود این پیکره می‌تواند کمک شایانی به انتخاب اصطلاحات پرکاربردتر و پایه برای درج در فرهنگ کند.
- در قالب این پژوهش پیکره‌ای متشکل از ۵۲ کتاب عمومی به زبان روسی در حوزه شطرنج تشکیل شده است. برای تشکیل این پیکره، ابتدا با استفاده از نرم‌افزار ۱۱ ABBYY FineReader، کتاب‌ها از فایل pdf و djvu به فایل word تبدیل شدند و سپس با استفاده از نرم‌افزار AntConc پیکره‌ای شامل ۲۶۳۵۱۲۸ نمونه (token) و ۱۰۳۸۲۲ نوع (type) به دست آمد.
- بررسی‌های انجام شده در خلال تشکیل این پیکره به نکات کلیدی در تشکیل پیکره‌های زبان روسی منجر شده است که در ادامه به بعضی از آن‌ها می‌پردازیم.
- یکی از مهم‌ترین مسائلی که در پیکره‌های روسی باید به آن توجه داشت، ویژگی صرفی زبان روسی است که به واسطه آن برای هر اسم ۱۲ شکل صرفی، برای صفت‌ها ۲۴ شکل و برای افعال ۲۶ شکل قابل‌تصور است؛ به‌عنوان مثال برای محاسبه بسامد فعل играть (بازی کردن) باید مصدر فعل و فرم‌های صرفی زمان حال، گذشته، امر و التزامی آن در هر دو گونه کامل (св) و ناکامل (нсв) این فعل جمع بسته شوند. در این پیکره ۲۶ فرم صرفی این فعل مشخص و جمع بسته شدند و بسامد ۴۹۳۰ برای این فعل به دست آمد. رعایت نکردن این مورد می‌تواند باعث بروز اشکالات زیادی در بسامدگیری کلمات شود. برای نمونه، واژه дебют (مرحله شروع بازی در شطرنج) در شکل پایه ۴۱۰ است و در رده ۷۵۴ کلمات پرکاربرد قرار گرفته است، اما با احتساب شکل‌های صرفی، بسامد کل آن به ۱۳۰۳ افزایش پیدا می‌کند و در رده حدود ۵۰ از نظر بسامد قرار می‌گیرد.
- بنابراین، فرم‌های صرفی کلمات و به‌ویژه افعال در زبان روسی، احتمال خطا در محاسبه میزان کاربرد اصطلاحات را افزایش می‌دهند.

از دیگر نکات قابل توجه در این حوزه، وجود اصطلاحات مترادف برای بیان یک مفهوم است، به‌طور مثال، соперник و противник (حریف یا رقیب)، позиция و положение (پوزیسیون) و یا поле و пункт (خانه). از سوی دیگر، وجود کلماتی که هم به‌عنوان یک کلمه عمومی و هم به‌عنوان اصطلاح در زبان روسی وجود دارند، کار شمارش بسامد اصطلاحات را با خطا همراه می‌کند. برای نمونه، واژه положение اگر در معنای پوزیسیون یا موقعیت مهره‌ها روی صفحه شطرنج باشد، اصطلاح تخصصی است و باید به‌عنوان اصطلاح شمارش شود، اما اگر به معنای موقعیت در مفهوم عام باشد (مثلاً موقعیت یک بازیکن در جدول بازی‌ها)، اصطلاح تخصصی به حساب نمی‌آید.

برای پیکره تک‌زبانۀ حاصله می‌توان کاربری‌های مختلفی در نظر گرفت که شاید مهم‌ترین آن‌ها تحلیل شناختی این حوزه باشد. زبان‌شناسی شناختی از جمله علمی است که به واسطه تأثیر عظیم پارادایم‌های شناختی ایجاد شد. به نقل از شپارد، علم-شناختی علمی درباره سیستم‌های ارائه دانش و دریافت اطلاعات است و به بیان دقیق‌تر علمی درباره اصول کلی و عمومی است که فرآیندهای ذهنی را هدایت می‌کنند. [Голованова, ۲۰۱۱: ۱۱]

مهم‌ترین نکته در مطالعه شناختی اصطلاحات و سیستم اصطلاحات، شناخت نقش مرکزی انسان در فرآیندهای شناختی است. انسان به‌عنوان ناظر و حامل یک تجربه و دانش خاص، معنای واحدهای خاص را فرمول‌بندی می‌کند و انتخاب ابزارهای زبانی برای تفسیر یک موضوع حرفه‌ای یا نگرش یا یک موقعیت را انجام می‌دهد.

بنا به نظر گالاوین، زبان‌شناس باید درک کند که چگونه اصطلاح‌شناسی علمی با ایده‌های علمی در ارتباط است و چه تأثیر متقابلی برهم دارند [Голованова, ۲۰۱۱: ۲۱].

بر این اساس نخستین گام تحلیل شناختی حوزه شطرنج بر پایه پیکره یاد شده به این نتیجه خواهد انجامید که پرسامدترین اصطلاحات استفاده شده در این حوزه به کدام طبقه‌بندی مفهومی تعلق دارند و پرسامدترین طبقات مفهومی در این حوزه کدام هستند، سپس می‌توان با مقایسه این طبقه‌بندی با طبقه‌بندی که از تحلیل مشابه روی اصطلاحات در زبان فارسی به دست می‌آید، به تفاوت‌ها در نگرش شطرنج‌بازان ایرانی و روسی و مقایسه این که بیشتر چه چیزهایی در رأس توجه آن‌ها قرار دارند، دست یافت.

برای دستیابی به این هدف ۵۵ اصطلاح پرکاربرد به ترتیب لیست از نمونه‌های با بسامد بیشتر انتخاب شدند. سپس از طریق مشاوره با کارشناسان این حوزه، پرکاربردترین اصطلاحات شطرنج در زبان روسی به ترتیب به ۹ دسته زیر تفکیک شدند: ابزار بازی، قواعد بازی، مراحل شطرنج، تکنیک‌ها، تاکتیک‌ها، استراتژی‌ها، مفاهیم شطرنج، اصطلاحات بین‌رشته‌ای و خاص-اصطلاحات. گاهی نیز به دلیل اهمیت یک اصطلاح یا نزدیکی مفاهیم، واژگان در بیش از یک دسته جای می‌گیرند، به‌طور مثال، اصطلاحات کیش و پات را می‌توان هم در دسته تاکتیک‌ها و هم در قواعد بازی جای داد.

تجزیه و تحلیل انجام شده روی پیکره یاد شده نشان از آن دارد که بین دسته‌های یاد شده ابزار بازی از بیشترین کاربرد برخوردار بودند. برخی از گروه‌ها زیرمجموعه چندانی ندارند اما به دلیل اهمیت آن‌ها

در حوزه شطرنج در یک دسته جداگانه قرار گرفته‌اند؛ به‌طور مثال، اصطلاح эндшпиль (آخر بازی) با بسامد ۱۸۴۵ که جزو سه مرحله اصلی بازی شطرنج است. شماری از اصطلاحات فقط مختص رشته ورزشی شطرنج نبوده و بین‌رشته‌ای محسوب می‌شوند، مانند игра (بازی)، партия (یک دست بازی) و борьба (مبارزه).

از نکاتی که در اصطلاحات شطرنج به آن توجه می‌شود، شمار قابل توجه اسامی خاص است که در علم اصطلاح‌شناسی روسی عنوان номен بر آن‌ها نهاده شده است و ما آن‌ها را «خاص-اصطلاح» نامیده‌ایم، مانند اسامی شطرنج‌بازان معروف، همچون باتویننیک، کارپوف و برانشتین به ترتیب با بسامد ۹۵۰، ۹۰۸ و ۷۵۷.

References

منابع

۱. کامیابی گل، عطیه و دیگران، استخراج اطلاعات از پیکره زبانی: معرفی پیکره مقاله‌های علمی پژوهشی دانشگاه فردوسی مشهد، فصلنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۳۹۷.
2. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение. -М.: ФЛИНТА: наука, 2011. -224 с.
3. McEnery, T., & Wilson, A. (2001). *Corpus Linguistics: An Introduction*: Edinburgh University Press.